

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԹԵՐՅԻՇԵԱԼ ԵՐԱԽՏԱԽՈՐԷ ՄԸ՝ ԲԺԻՇԿ ԳՐԻԳՈՐ ԴԱԽԻԹԵԱՆ

ՎԱՋԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ
vatcheg@gmail.com

Այստեղ ներկայացուող նամակները, որոնց ամբողջությամբ հատորի մը մէջ պիտի մէկտեղուի ի մօտոյ, մաս կը կազմեն Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան գորգուրանքին յանձնուած Պոլսոյ տեղեկատու դիւանին կողմէ հաւաքուած եւ պահպանուած վաւերագրերու: Անոնք կը պատկանին գրչին քիչ անգամ յիշուող երախտաւորի մը՝ բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեանի: Թէեւ ասպարէզով բժիշկ, հանրային գործիչի ընդոծին մղումով եւ օտար լեզուներու տիրապետումով օժտուած՝ ազգային կարեւոր դերակատար մը եղած է ան 1914–22 տարիներուն:

Դաւիթեան (1866, Սեբաստիա – 1924, Քլամար, Ֆրանսա) իր նախնական հայեցի կրթութիւնն ստացած էր ծննդավայրին մէջ, անգլերէնին տիրապետած էր Ռուսերթ Գոլէճի աշակերտած երեք տարիներու ընթացքին՝ 1885–88, իսկ իր ուսումնառութիւնն այնտեղ թերի ձգելով Փարիզի մէջ համալսարանական ուսման հետեւելու շրջանին՝ մինչեւ 1894, ձեռք բերած էր տիրապետումը ֆրանսերէնի: 1895ին վերադարձած էր Պոլիս որպէս վկայեալ բժիշկ:

Իր մասնագիտացած մարզին մէջ ցոյց տուած հմտութեան եւ վարչական կարողութիւններուն շնորհիւ, 1908ին նշանակուած էր բժշկապետ Ս. Փրկիչ ազգային հիւանդանոցի ներքին հիւանդութիւններու բաժնին. պաշտօն՝ զոր պիտի վարէր մինչեւ 1921¹:

1912ին, խումբ մը գործակիցներու հետ հիմնադրած էր Պոլսոյ հայ բժըշկական միութիւնն ու առաջին երկու տարեշրջաններուն վարած անոր դիւանին ատենադպրութիւնը:

Հայ պատանիներու առողջ աճով մտահոգ եւ անոնց ազգային հիմնաւոր դաստիարակութեամբ շահագրգիռ՝ միացած էր Ազգային կեդրոնական վարժարանի խնամակալութեան ու վարած անոր ատենապետութիւնը 1908–14 տարիներուն:

Հանրային գործունէութեան տեսակէտով, իր ամենակարեւոր պաշտօններն եղած էին ազգային սահմանադրութեամբ նախատեսուած Քաղաքա-

¹ Թէեւ իր ազգային-քաղաքական գբաղումներուն պատճառով 1919ի Հոկտեմբերին Աբրահամ Տէր Յակոբեանի գրած նամակին մէջ նշած է. «Ես այլեւս հիւանդանոց գացած չունիմ, փոխանորդ մը դրած եմ փեղս» (Երուսաղէմ պահպանուող Պոլսոյ տեղեկատու դիւան (ՊՏԴ), տրցակ 6, Ձ105):

կան ժողովի ատենապետութիւնը երկու յաջորդական շրջաններ՝ 1914էն 1920² եւ Պոլսոյ տեղեկատու դիւանին հիմնադրումը իր ատենապետութեան օրով ու ղեկավարումն անոր³ մինչեւ հոգեւին լծուիլը Հաուըրտ Գարակէօգեան տան հաստատման եւ վարչական տնօրինման⁴:

Իբրեւ Քաղաքական ժողովի ատենապետ կամ՝ այլապէս՝ վարչապետ, Դաւիթեան 1918ի զինադադարէն ետք հսկայ աշխատանք կատարած է Թուրքիոյ մէջ վերապրող հայութեան ազգային կեանքի կազմակերպման մարզին մէջ, զբաղելով վերապրողներու տեղաւորման, որբերու եւ այրիներու հաւաքման եւ պատսպարման, Համաձայնական պետութիւններու ներկայացուցիչներուն հետ յարաբերութեան, Ազգային խնամատարութեան

² Կարգ մը աղբիւրներու մէջ գտնուող անճիշտ տեղեկութիւններու պատճառով հարկ է յստակացնել թէ Դաւիթեան առաջին անգամ Քաղաքական ժողովի ատենապետ ընտրուած էր Ազգային երեսփոխանական ժողովի (ԱԵԺ) 27 Մարտ 1914ի նիստին եւ առաջին աշխարհամարտի ընթացքին այդ հանգամանքը պահած՝ հակառակ օսմանեան կառավարութեան կողմէ ազգային սահմանադրութիւնը լուծարեալ հռչակուելուն: Իր կազմին հրաժարականը ներկայացուցած էր ԱԵԺի 15 Մարտ 1919ի նիստին: Յետ քննարկումներու, կրկին այդ դերն իրեն վստահուած էր 4 Յուլիս 1919ին, Զաւէն պատրիարքի կողմէ առաջադրուելով եւ ԱԵԺի 11 Յուլիս 1919ի նիստին իր ներկայացուցած ցանկը վաւերացուելով: 1920ի Ապրիլին հրաժարական ներկայացնելով հանդերձ, Դաւիթեանի վարչութիւնը շարունակած էր իր առօրեայ գործունէութիւնը մինչեւ յաջորդին առաջադրումը 29 Յունիս 1920ին եւ վաւերացումը 2 Յուլիս 1920ին (*Համահաւաք արեւնագրութիւններ Թուրքիոյ հայոց ազգային երեսփոխանական ժողովի, համագումար ազգային ժողովի եւ համազգային խորհուրդի (1919–1922), Գիրք Ա.*, խմբ. եւ ծանօթ.՝ Վաչէ Ղազարեան, տպ. Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 2021, 6–9, 34–40, 230–240):

³ Դիւանը կազմուած էր Դաւիթեանի գլխաւորած Քաղաքական ժողովին 17 Օգոստոս 1919ի նիստին որոշումով (*Համահաւաք, Գիրք Ա.*, xxi-xxx եւ *Համահաւաք, Գիրք Բ.*, էջ 1388–93):

⁴ 1918ին Նիւ Եորքի մէջ թղթաբորբէ մահացած Հաուըրտ Գարակէօգեանի գորգավաճառ հայրը՝ Միհրան, իր կողակցին՝ Զապէլի հետ համախորհուրդ, կ'որոշէր հիմնել Հաուըրտ Գարակէօգեան յիշատակի հաստատութիւնը, որուն պաշտօնական ձեակերպութիւններն ամբողջանալէ ետք, 1921ի Նոյեմբերին Պոլսոյ մէջ հաստատութեան տեղական մասնաճիւղի ատենապետ բժիշկ Դաւիթեանի տնօրինութեան ներքեւ որբերու առջեւ իր դուռները կը բանար Հաուըրտ Գարակէօգեան տունը: Տարին հազիւ բոլորած, սակայն, Զմիւռնիոյ անկման եւ քեմալական ուժերու յառաջխաղացքին առջեւ Պոլսէն համաձայնականներու հեռացման հետեւանքով անհրաժեշտ կը նկատուի Տունը փոխադրել այլուր: Երկար փնտռութներէ ետք, Դաւիթեան, Գարակէօգեաններու համաձայնութեամբ, կը ձեռնարկէ Տունը Ֆրանսայի մէջ հաստատելու աշխատանքին եւ միայն Դաւիթեանի մահէն ետք, անոր զակին՝ Նուպարի վարչական պատասխանատուութեամբ Լա Կոտինյէի մէջ կը վերաբացուի Տունը 1924 Հոկտեմբերին, Պոլսէն հոն փոխադրուած եօթանասունհինգ որբերով (*75 Years of Service, the Howard Karagheusian Commemorative Corporation, [Mayreni Publishing], Նիւ Եորք, 1996, էջ 23–28*):

գործունեության կարգաւորման եւ Հայրենիքի տուրքի դրութեան հաստատման եւ անապահովութեան խնդիրներով զբաղող խորհրդարանական յանձնաժողովի աշխատանքներով: Ան նաեւ մասնակցած է հայ երեք յարանուանութիւններու հոգեւոր պետերուն գլխաւորութեամբ եւ այդ յարանուանութիւններու աշխարհիկ վերին մարմիններու ներկայացուցիչներուն մասնակցութեամբ կազմուած Համագգային խորհուրդի նիստերուն, եւն.:

Նամակներուն մէջ կը պատկերուին զինադադարէն ետք Թուրքիոյ հայոց բաժին ինկած բազմազան մարտահրաւերներն ու անչափելի կարիքները: Անոնք ուղղուած են Պոլսոյ ամերիկեան Ռոպերթ Գոլէճէն շրջանաւարտ, ապա Էտինպուրկի եւ Օքսֆորտի համալսարաններուն մէջ բարձրագոյն ուսումը շարունակած եւ որպէս իմաստասիրութեան դոկտոր Պոլիս վերադառնալէ ետք նոյն գոլէճին մէջ հայերէն եւ իմաստասիրութիւն դասաւանդած փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեանի (1855–1938): Ան Փարիզ կը գտնուէր Թուրքիոյ հայոց ներկայացուցչի հանգամանքով՝ մասնակցելու 24 Փետրուար 1919ին Փարիզի մէջ Գաբրիէլ Նորատունկեանի նախագահութեամբ բացուած առաջին Հայ ազգային համագումարին, որուն եզրափակիչ 38րդ նիստը պիտի կայանար 8 Ապրիլ 1919ին: Տէր Յակոբեան այնուհետեւ շրջան մը պիտի զբաղեցնէր Հայ ազգային պատուիրակութեան փոխնախագահի դերը, իսկ Պոլիս վերադարձէն ետք պիտի ընտրուէր ԱԵԺի դիւանի ատենապետ:

Նամակներու աւարտական այն հատուածները, որոնք կը վերաբերին Տէր Յակոբեանի ընտանեկան կամ բարեկամական պարագաներուն, փոխարինած ենք բազմակէտերով եւ կատարած ենք նուազագոյն լեզուական միջամտութիւն:

Ա. Docteur Tavitian
17-rue Mekteb – 17
Péra

Բ2.
Կոստանդնուպոլիս, 17 Մարտ 1919

Յարգելի բարեկամ,

Ձեզի 11 մարտ երկար նամակ մը գրեցի եւ Աբիկեան անուն ֆրանսահայ ենթասպայի մը հետ խրկեցի: Յետոյ ստացայ Ձեր 26 Փետ. նամակը: Ստացայ նոյնպէս Հայ-Պատուիրակութեան ներկայացուցած *mémoire*ը⁵: Շատ շահեկան է եւ գոհ

⁵ Թէեւ Ամբողջական Հայաստանի պատուիրակութիւնը,– կազմուած՝ Հայ ազգային եւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւններու անդամներով,– իր պաշտօնական գործունեութեան պիտի ձեռնարկէր 1919ի Ապրիլին, Դաիթեան «Հայ-Պատուիրակութիւն» անուան տակ այստեղ նկատի ունեցած ըլլալու է զոյգ պատուիրակութիւնները, որոնց նախագահները՝ համապատասխանաբար Պօղոս Նուպար եւ Աւետիս Ահարոնեան, համատեղ ստորագրութեամբ Խաղաղութեան վեհաժողովին ներկայացուցած էին 12 Փետրուար 1919 թուակիր յուշագիր

մնացի, որովհետև հոս մեզմէ նոր կազմութիւնը Հայաստանի քարտէսը կը պահանջեն երբեմն. մենք ալ շատ կը զգուշանայինք, որպէսզի Բարիզի հետ անհամաձայն չգնուինք: Մենք հոս հատ մը շինել տուած ենք, որ վեր ի վերոյ նոյնն է, բայց քիչ մը անելի ընդարձակ. Սամսոն-Ամասիա գիծը մէջը առած ենք, նոյնպէս՝ Պարսկահայաստանը:

Պատուիրակութեան կազմակերպութիւնն ալ կ'երեւի իրեն յատուկ դժուարութիւնները ունի, բայց կը յուսամ համերաշխաբար կը գործէք սա փափուկ ժամանակներուն մէջ: Մենք ալ հոս կազմակերպութեան երկունքներու մէջ ենք: Մեր վարչութիւնը ըստ օրինի իր հրաժարականը տուաւ⁷: Նորին ընտրութեանը մասին դժուարութիւններ կային. վերջապէս անցեալ Ուրբաթ Ազգային Ժողով գումարուեցաւ եւ 52 երեսփոխաններու ներկայութեան շատ մը վիճաբանութիւններէ վերջ, Սրբազան Պատրիարքին առա-

մը, որ կը պահանջէր ճանաչումը հայկական անկախ պետութեան մը, որ բաղկանայ եօթ նահանգներու (ներառեալ՝ Տրապիզոնի նաւահանգիստը, նախկին Պոնտական թագաւորութեան տարածքին վրայ յոյներու թիւը գերակշիռ ըլլալով հանդերձ), Կիլիկիոյ (Ալեքսանտրէթով միասին) եւ Կովկասի Հայկական Հանրապետութեան հողամասերուն միացումով, ապա նաեւ Դաշնակիցներու եւ ԱՄՆի կամ Ազգերու ընկերութեան հաւաքական երաշխաւորութիւնը այդ միացեալ պետութեան համար, են. (Գաբրիէ Լազեան, *Հայաստան եւ Հայ Դատը (վաերագրեր)*, Տպ. «Նոր Աստղ», Գահիրէ, 1946, 218 եւ վեր):

⁶ Ակնարկութիւն Միացեալ Նահանգներու նախագահ Վուորո Ուիլսոնի եւ անոր Փարիզ գտնուելուն՝ մասնակցելու 18 Յունուար 1919ին սկսած եւ տարի մը ամբողջ Փարիզի մէջ գումարումներ ունեցած Խաղաղութեան վեհաժողովին, ուր առաջին աշխարհամարտէն յաղթական դուրս եկած տէրութիւններու ներկայացուցիչները կը զբաղէին՝ ի շարս այլ պարտեալ պետութիւններու՝ Թուրքիոյ հետ կնքուելիք հաշտութեան կամ խաղաղութեան դաշնագրերու մշակումով, սահմանագծումներով, տուժած կողմերու կատարուելիք հատուցումներով են.: Խորհրդաժողովը կը զբաղէր նաեւ հայ ժողովուրդի արեւելահայ եւ արեւմտահայ հատուածներուն իւրաքանչիւր խնդիրներով եւ ակնկալութիւններով:

⁷ Ա. աշխարհամարտի օրերուն թրքական իշխանութիւններու կողմէ Մուսուլ, Իրաք, արքորութեան Զաւէն պատրիարք Պոլիս կը վերադառնար 19 Փետրուար 1919ին եւ իր վերադարձը գետին յարդարած կ'ըլլար դա՛րձեալ թրքական իշխանութիւններու կողմէ աշխարհամարտի ընթացքին կազմալուծած Աեժի վերաբացման 15 Մարտ 1919ին: Թէեւ Դաւիթեան կ'ըսէ թէ պատրիարքն ինք առաջարկած էր միայն ատենապետի ընտրութեան եղանակով կազմել նոր վարչութիւնը (Քաղաքական եւ Կրօնական Ժողովները) եւ նիստին ատենագրութիւնն ալ ա՛յդ կը յուշէ (*Համահաւաք, Գիրք Ա.*, էջ 6–9), Զաւէն պատրիարք կը գրէ. «Ազգ. Ընդհ. Ժողովի 1919 Յուլիս 4ի նիստին մէջ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան առաջարկեց եւ պնդեց որ Քաղաքական Ժողովի ընտրութիւնը Պապրիարքին յանձնուի...: Նկատի ունենալով Տոքթ. Դաւիթեանի անձնուէր աշխատութիւնները ... վերստին վարչապետութիւնը իրեն վստահեցայ եւ կազմեցի նոր Քաղ. Ժողով մը» (Զաւէն Արքեպ. Պատրիարքական յուշերս. *վաերագրներ եւ վկայութիւններ*, հրատ.՝ Թ. 7 Մտաւորական սպասարկութեանց գրասենեակի, տպ. Նոր Աստղ, Գահիրէ, 1947, էջ 278): Շփոթանք մը՝ Պատրիարքին կողմէ, ակներեաբար:

ջարկին համաձայն փոխանակ Քաղաքական] եւ Կրօնական] ժողովները ընտրելու, միայն ատենապետները նշանակուեցան, որոնք իրենց ընկերները պիտի որոշեն: Քաղ. ժողովի ատենապետութիւնը նորէն գլուխս փաթեցին: Շատ յոգնած էի եւ չէի ուզեր ընդունիլ, բայց ուրիշ անուան շուրջ կարելի չեղաւ համաձայնիլ, այնպէս որ ստիպուեցայ տեղի տալ: Մանկունի Սրբազանն ալ Կրօն. ժողովոյ ատենապետ նշանակուեցաւ: Ընկերներս դեռ որոշած չեմ. դժուար խնդիր մըն է: Պէտք է գոհացնել ամէնքն ալ⁸, ինչ որ դիւրին խնդիր չէ: Ձեր պակասը շատ կը զգամ: Բոլորովին մինակ մնացած եմ: Կը ճանչնաք միւս խորհրդականները: Ինչ որ է, ստիպեալ պիտի ջանամ մարմին մը ստեղծելու, թէեւ վստահ եմ որ շատերը գոհ չպիտի ձգեն: Արդէն ընտրութեան այս եղանակին դէմ սկսած են գրել:

Այս համառօտ նամակը կը գրեմ, որովհետեւ այսօր կը մեկնի Ջարմայր Մէրկէրեան անուն երիտասարդը: Հիւանդանոցի⁹ մեր գլխաւոր համարակալ Գարեգին Էֆէնտիին որդին է: Ֆրանսա կու գայ երկրագործութիւն ուսանելու. շնորհքով տղայ մըն է եւ Ձեզի կը յանձնարարեմ որպէսզի իրեն օգտակար թելադրութիւններ ընէք եւ ի հարկին ուրիշ յանձնարարէք: Ես իրեն խորհուրդ տուի որ գաւառները երթայ. բարոյական աւելի լաւ պայմաններու մէջ կրնայ ուսանիլ եւ կեանքն ալ անշուշտ աւելի աժան է:

Վաղը ուրիշ ճամբորդ մը կայ. պիտի ջանամ անոր միջոցաւ ալ Ձեզի գրել եւ ուրիշ տեղեկութիւններ ուղարկել:

Դուրեան Սրբազանի¹⁰ նամակ մը գրած ու քանի մը documentsներ [=փաստաթուղթեր] խրկած եմ Պր. Մանթաշէֆին¹¹ հետ. կը յուսամ ստացած կ'ըլլաք:

.....

Տօքթ. Կէյթս¹² գաւառ գացած է. կու գայ ի մօտոյ:

Յարգանքօք

Տօք. Դաւիթեան

⁸ Այսինքն, հիմնականին մէջ, Աեժի աջ, ծախ եւ կեդրոն խմբակցութիւնները եւ իրենց անդամներով ու համակիրներով զանոնք բաղկացնող կուսակցութիւնները:

⁹ Ակնարկութիւն 1832ին հիմնուած Ս. Փրկիչ ազգային հիւանդանոցին:

¹⁰ Եղիշէ արքեպիսկոպոս Դուրեան եւս Թուրքիոյ հայերը կը ներկայացնէր Փարիզի նախապէս նշուած Առաջին Հայ ազգային համագումարին մէջ:

¹¹ Նշեալը կը թուի թէ Լեւոն անուն որդին էր նաթարդիւնաբերող եւ բարերար Աղեքսանդր Մանթաշեանցի (1842–1911), որ օտար շրջանակներու մէջ ծանօթ էր Մանթաշոֆ մականուամբ: Իր կենսագրին համաձայն, Աղեքսանդր ունեցած էր չորս արու զաւակ,– աւագութեան կարգով՝ Յովհաննէս, Լեւոն, Յովսէփ եւ Գէորգ,– որոնցմէ միայն մին՝ Լեւոնը, «*հեպեամ է հօրը շաւղին եւ լըջօրէն ու հմըպութեամբ զբաղած արդիւնաբերական-տնտեսական գործերով*» (Ա. Սարուխան, Աղեքսանդր Մանթաշեանց մեծ վաճառականն եւ բարեգործը. յիշողութիւններ իր մահուան 20ամեակի առթիւ, Ազգային Մատենադարան, հատոր ՃԼԱ, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1931, էջ 193, 206):

¹² Իրաւաբանութեան դոկտոր եւ անտարանիչ (միսիոնար) Կէյց ինն տարի Խարբերդի Եփրատ Գոլէճի տնօրէնութիւնը վարելէ ետք տնօրէնն եղած է ամերիկեան Ռոպերթ Գոլէճի 1903–32 տարիներուն:

Р. Docteur Tavitian
17-rue Mekteb – 17
Péra

Կոստանդնուպոլիս, 18 Մարտ 1919

Յարգելի Բարեկամ

Երէկ համառօտ նամակ մը գրեցի Ձեզի Պր. Զարմայր Մէրկէրեանի հետ որ Բարիզ կու գայ ուսանելու համար: Այսօր ալ կ'օգտուիմ դարձեալ Ձեզի գրելու, որովհետեւ Տեարք Պ. Մըսըրը եւ Գ. Սինապեան Բարիզ կու գան որպէս հայ պատուիրակ¹³:

Դուք հոս էիք եւ բոլոր մանրամասնութիւնովը գիտէք մեր պատուիրակներու ընտրութեան խնդիրը: Ձեր մեկնելէն վերջ լսեցինք որ մեր Հռովմէական եղբայրներն ալ կը փափաքին պատուիրակ դրկել: Որոշ չեմ գիտեր թէ ո՞վ ունեցած է առաջինը այդ գաղափարը, բայց հարցը հոն է որ ֆրանսական դեսպանատունն ալ հակառակը չէ պնդած եւ որոշուած է երկու պատուիրակ դրկել: Մեր բողոքական եղբայրներն ալ շատ գոհ մնացած չէին պատուիրակի ընտրութեան մասին, բայց խնդիր հանած չունին:

Կարծեմ Ձեզի գրած եմ թէ համագործակցութիւնը ապահովելու նպատակաւ երեք յարանուանութեանց պետերու նախագահութեամբ հոս Համազգային հորհուրդ անուան տակ ժողով մը ունինք՝ ընտրուած վարչութիւններէն¹⁴: Երէկ երկրորդ անգամ ըլլալով հաւաքուեցանք եւ ժողովին ներկայացան Մըսըրը եւ Սինապեան էֆէնտիները եւ պաշտօնապէս հաղորդեցին իրենց մեկնումը եւ կաթողիկէ հայոց պատրիարքարանէն առած mandatին [= յանձնարարագիրն] ալ կարդացին: Դիտողութիւն եղաւ որ իբր հայ կաթողիկէ պատուիրակ մեկնիլը անպատեհ է եւ անհամաձայն ազգին մէջ տիրող համերաշխութեան ոգւոյն, ուստի առաջարկուեցաւ որ այդ mandat[ը] անհետեանք թողլով, Համազգային հորհուրդէն տրուի mandat եւ իրենք ներկայացուին ոչ թէ իբր կաթողիկէ հայեր, այլ Պօլսէն ներկայացուցիչներ եւ իբր յաւելածական պատուիրակ արդէն մեկնածներուն վրայ¹⁵. եւ այդպէս ալ գիր մը խմբագրուելով երեք կրօնապետներէն ստորագրուեցաւ որպէսզի իրենց յանձնըփ: Իրենց հաղորդուեցաւ նաեւ Ձեր ունեցած mandatին մէկ օրինակը, որ ընդունած

¹³ Պօղոս Մըսըրը (նաեւ յիշուած որպէս Մսրը, Մսըրը) եւ Գրիգոր Սինապեան Թուրքիոյ կաթողիկէ հայոց առաջարկով պատուիրակ կը նշանակուէին Փարիզի Առաջին Հայ ազգային համագումարին համար (*Համահաւաք, Գիրք Ա.*, էջ 10): Սինապեան յետագային անդամ պիտի դառնար Հայ ազգային պատուիրակութեան:

¹⁴ Համազգային խորհուրդն իր առաջին նիստը գումարած էր 10 Մարտ 1919ին: Մանրամասնութիւններու համար տեսնել նիստին ատենագրութիւնն ու ծանօթագրութիւնները (*Համահաւաք, Գիրք Ա.*, էջ 3–5):

¹⁵ Արդէն մեկնած եւ Փարիզ գտնուող պատուիրակներն էին Եղիշէ արք. Դուրեանն ու փրոֆ. Աբրահամ Տէր-Յակոբեանը իբրեւ լիիրաւ պատգամաւոր, ինչպէս նաեւ դոկտ. Արմենակ Բարսեղեանը որպէս «Պոլսոյ պատգամատրութեան խորհրդակցական անդամ»: Ազգային համագումարի նախապատրաստական նիստի ընթացքին որոշուած էր Բարսեղեանի եւս տալ լիիրաւ պատգամատրութիւնն հաւասար ծայնի եւ քուէի իրաւունք (*Համահայկական խորհրդակցութիւններ (1912–1920թթ.)*, պոսիւստ. խմբագիր Ամատունի Վիրաբեան, Հայաստանի ազգային արխիւ, Երեւան, 2004, էջ 333):

ու պաշտպանել յանձն առած են: Կը կարծեմ թէ լաագոյն կարգադրութիւնն էր որ եղաւ. այդպէսով կրնան ձեզի գործակցիլ եւ տարբեր անուամբ պատուիրակութեան մ'ալ գոյութիւնը մէկդի թողուած եղաւ: Թէեւ իրենք ալ արդէն տարբեր կերպ խորհած չունէին եւ ըստ իրենց ունեցած *mandat*ին ալ Հայկական Պատուիրակութեան¹⁶ պիտի գործակցէին. ուրիշ կերպ ալ ընել կարելի չէր:

Կարծեմ ձեզի գրեցի թէ մեր վարչութիւնը հրաժարական տուած ըլլալով, նոր վարչութիւն մը կազմելու *mandat* [= յանձնարարագիր] ինծի տրուեցաւ: Այս օրերս ատով զբաղելու վրայ եմ եւ ինծի բաւական տաղտուկ կը պատճառէ: Աշխատելու տրամադիր մարդ գտած չունիմ. բոլորն ալ խորհրդատու՝ գործող չկայ. արդիւնքը ձեզի կը հաղորդեմ:

Երէկ ցաւալի լուր մը առինք որուն մանրամասնութիւնները դեռ մեզի ծանօթ չեն: Հալէպի մէջ ջարդ տեղի ունեցած է. 50ի չափ մեռեալ, 800 անհետացած հայեր. չորս ժամ տեւած է. անգղիական զինուորական իշխանութիւնները վերջը միջամտած են¹⁷: Կ'ըսուի թէ տեղւոյն մէջ գտնուող իթթիհատականները¹⁸ կազմակերպած են այդ գործը: Խելք չի հասնիր թէ անգղիական գրաման տակ գտնուած տեղւոյ մը մէջ¹⁹ ինչպէս ջարդ կրնայ պատահիլ: Ուրեմն այլեւս ամէն բան կարելի է, եւ Համա-ձայնականներուն²⁰ յաղթանակն ու ներկայութիւնն ալ զմեզ ջարդէ չպիտի կրնայ փրկել: Յուսահատական է այս: Այս տողերը կը գրէի երբ Սրբազանը ինծի թէլէֆօնէ

¹⁶ Իմա՝ Պօղոս Նուպարի գլխաւորած Հայ ազգային պատուիրակութեան:

¹⁷ 28 Փետրուար 1919ին պատահած Հալէպի ջարդին մասին կան մէկէ անլի զիրար ամբողջացնող տեղեկատուութիւններ: Կասկածը՝ թէ իթթիհատականներն էին պատասխանատու այդ ջարդին, իր հիմնաւորումը կը գտնէր նոյն օրը Կիլիկիոյ զանազան շրջաններու մէջ հայ կամաւորներու կողմէ վիժեցուած նման փորձերով (*Համահաւաք, Գիրք Ա.*, էջ 11 եւ *Գիրք Բ.*, էջ 888–89): Հալէպի ջարդը արդէն նիւթ դարձած էր Փարիզ գումարուող Հայ ազգային համագումարի 9 Մարտ 1919ի 13րդ նիստին, ուր, սակայն, հաղորդուած լուրին համաձայն 50 հայերն սպաննուած էին անգլիացիները կամ ֆրանսացիները պաշտպանելու վէճի մը առթիւ տեղւոյն քրիստոնեայ եւ արաբ բնակչութեան միջեւ տեղի ունեցած կոիւի մը հետեւանքով: Համագումարի նախագահ Նորատունկեան անելցուցած էր թէ Էմիր Ֆայսալ իրազեկ դառնալով եղելութեան, հրամայած էր վերջ տալ վէճին եւ խստիւ պատժել յանցաւորները դատարանի միջոցով (*Համահայկական*, էջ 385–86):

¹⁸ Իթթիհատականները անդամ էին 1889ին Պոլսոյ մէջ խումբ մը երիտասարդ թուրք բժիշկներու կողմէ հիմնուած եւ առաջին աշխարհամարտի շրջանին հայոց դէմ ցեղասպանութիւնը գործադրած կառավարութիւնը իշխանութեան զլուխ բերած Իթթիհատ վէ թերաքքի (= Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն) կուսակցութեան:

¹⁹ Օսմանեան կայսրութեան անդամահատման առնչուած եւ 1916ին ստորագրուած Սայքս-Փիքօ անունով համաձայնագրին տրամադրութիւններուն համաձայն, Հալէպ մաս պիտի կազմէր ֆրանսական ազդեցութեան գօտիին, բայց քաղաքը գրաւած անգլիական ուժերը տակաւին չէին ամբողջացուցած անոր փոխանցումը ֆրանսացիներուն:

²⁰ Այս պարագային՝ Մեծն Բրիտանիան եւ Ֆրանսան, որովհետեւ Ռուսաստան պոլշեիկներու յեղափոխութենէն ետք այլեւս մաս չէր կազմէր Համաձայնական տէրութեանց, իսկ Իտալիա յաւակնութիւններ չունէր հայկական նահանգներու եւ Կիլիկիոյ նկատմամբ:

ըրաւ [= հեռաձայնեց] թէ Հալէպի մասին տեղեկութիւն ստացած է. ուստի պիտի ըս-պասեմ որ այդ տեղեկութիւնները ստանամ եւ նամակս շարունակեմ:

*

Ինչպէս գիտէք, երկրին ապահովութեան խնդիրը զմեզ մտահոգող գլխաւոր հարցերէն մին է: Ձեր մեկնելէն ի վեր կացութեան մէջ փոփոխութիւն մը չեղաւ, ընդ-հակառակը կառավարութեան վարանումները եւ յանցաւորները²¹ պատժելու մէջ տեսնուած չկամութիւնն ու խաղցուած կատակերգութիւնը տեսակ մը քաջալերա-կան եղան իթթիհատական մութ ուժերուն՝ աւելի համարձակ գործելու, եւ մանա-ւանդ գաւառներուն մէջ կը զինուին ու կը կազմակերպուին շարունակ: Մեր առած ստոյգ տեղեկութիւնները վրդովիչ են: Բոլոր չարագործները վախճալով որ կրնան պատժուիլ, - եւ տեղ տեղ ալ հարցաքննութիւնները, - զիրենք վրդոված են, որով շատ որոշ կերպով կը պատրաստուին յարմար առթիւ մը մնացած հայերն ալ ջարդելու, որով մէկ հարուածով անհետացուցած կ'ըլլան գոյութիւն ունեցող քանի մը վկաներն ու ամբաստանողները: Այս է մտայնութիւնը ամէն տեղ՝ Կեսարիա, Եօզկաթ, Սեբաս-տիա, Խարբերդ, Մալաթիա եւայլն: Ես շատ յուսահատ եմ այդ տեսակէտով եւ չպի-տի գարմանամ եթէ այդպիսի վարմունք մը պատահի:

Եւ արդարեւ ինչո՞ւ գարմանալ, երբ Համաձայնութեան ջախջախիչ յաղթութիւն-ներէն վերջ, դեռ այս երանելի երկրին մէջ, ոճիրի այս բոյնին մէջ, ամենայնտին ու-տիկան մը իսկ պատժուած չէ, դեռ կը թողուի որ Իթթիհատի պարագլուխներն ու գործիչները գաւառներու մէջ ինքնագլուխ գործեն, երբ զարհուրելի կոտորածներէն հազիւ ազատած քանի մը հայերու բեկորները գործնական պաշտպանութիւն մը վայելած չունին եւ խօսքերով ժամանակ կ'անցնի: Երբ շատ մը ménagementներ [= զգուշութիւններ] կը տրուին թուրք ժողովուրդին զգացումները չվիրաւորելու համար, ինչո՞ւ գարմանալ որ շատ աւելի մեծ աղէտներ պատահին²²: Շնորհք մը կրնանք նկատել որ նոյնիսկ Պոլսոյ մէջ ողջ առողջ կրնանք կոր ապրիլ: Կը յիշէք թէ որչափ դիմումներ ըրինք որպէսզի գաւառներու մէջ զինուորական միջամտութիւն մը ըլլայ: Նոյնիմաստ դիմումները շարունակեցինք ձեր մեկնելէն վերջն ալ, բայց ի զուր: Հա-զիւ հազ մօտակայ գաւառները եւ երկաթուղոյ երկայնքը սպաներ խրկուեցան, եւ ատոնցմէ ոմանք ալ տեղացի երուպացիներ, որոնցմէ մէկուն քիթին տակը, ասկէ 15 օրեր առաջ Եալովայի մօտերը 4 հայեր սպաննուեցան: Ինչպէս միշտ յանցաւորները դեռ չեն գտնուած:

Ահաւասիկ կացութիւնը, այս առաւօտ իսկ երկու սեբաստացիներ եկան քովս, դեռ նոր հասած Պօլիս, եւ կը կրկնեն նոյն բանը որ ամէն գաւառներէ կը խնդրուի՝ ապահովութիւն, ապահովութիւն: Կ'ըսեն թէ բոլոր ոճրագործները ազատ համար-ծակ կը պտտին եւ ազդեցութեան տէր են: Եթէ, կ'ըսեն, ատոնցմէ գոնէ 5-6 հատը բանտարկուին, նոյնիսկ առանց դատապարտուելու, քաղաքը կը հանդարտի եւ կեանքը կը վերստանայ իր սովորական ընթացքը: Մարդ կ'ընդվզի մտածելով որ այժմ Սեբաստիա հաւաքուած 8000 հայերը կրնան վտանգէ գերծ մնալ, եթէ 5-6 սը-րիկայ ոճրագործներ բանտարկուին, ու այդ իսկ կը զլացուի մեզի եւ գործադրող չը-կայ: Տնտեսական տեսակէտով ալ վտանգաւոր է այս կացութիւնը: Նոյն այդ սեբաս-

²¹ Ակնարկութիւն հայերու վրայ գործադրուած ցեղասպանութեան մէջ բաժին ունե-ցած թուրքերու, որոնց յանցապարտութիւնն ստուգուած էր եւ թղթածրարը փո-խանցուած յանցապարտները դատելու նպատակով ստեղծուած ատեաններուն:

²² Բնագրին մէջ՝ չպատահին:

տացի պարոնները կ'ըսեն թե՛ եթե՛ հոն գտնուողներս ապահով ըլլանք, մենք օգնութեան իսկ պէտք չենք ունենար, որովհետեւ գործերը լաւ են եղեր եւ կ'ըսեն որ թե՛ կ'ապրինք եւ թե՛ մեր որբերը ու այրիները կրնանք ոչ միայն ապրեցնել, այլ դրամագլուխ ալ հայթայթել: Ահաւասիկ շատ բանաւոր առաջարկ մը, բայց ինչ օգուտ որ գործադրութիւնը մեր ձեռքը չէ: Մեղք այս պատուական ժողովուրդին, որուն ճակատագիրը գազաններու ձեռք մնացած եւ ստիպուած է շարունակ պաշտպանութիւն ու ողորմութիւն հայցել անտարբեր պաշտպաններէ:

Հալէպի դէպքի մասին, ինչպէս վերը ըսի, հիմա բաւական տեղեկութիւններ քաղեցի: Խնդիրը բաւական լուրջ է եւ անելի ընդարձակ տեղեկագիր մը պատրաստել պիտի տամ, բայց հոս Ձեզի ըսեմ թե՛ ջարդը կը պատահի Փետր. 28, Ուրբաթ օր մը, Հալէպի Ճումա Բազարի ըսուած տեղը եւ 3 ժամ կը տեւէ, ուրկէ յետոյ քաղաքէն կէս ժամ հեռու գտնուող անգղիական] զինուորական իշխանութիւնները կու գան ու քաղաքը կը հանդարտի: Մեր կորուստներն են մինչեւ հիմա գիտցուածները՝ 47 մեռած, 53 անյայտ, 111 ծանր վիրաւոր եւ 150 թերթեւ վիրաւորներ: Քաղաքին մէջ 200ի մօտ ձերբակալութիւններ կ'ըլլան եւ 2 անգլ. եւ 1 ֆրանսացի, 2 հայ եւ 3 արապներէ բաղկացած հարցաքննիչ մարմին մը կը կազմուի: Նախագահը արապ է: Ձերբակալուածները ամէնքն ալ արապ ու անելի քաղաքին երեսելիներն են: Նոյնիսկ ֆրանսական ներկայացուցիչ Mr Pichon-ի տան վրայ ալ կը յարձակին: Խնդիրը շատ բարդ ու քաղաքական հանգամանք ունենալ կը կարծեմ. գէթ Անգլ[իոյ] եւ Ֆր[անսայի] միջեւ դժուարութիւններ կան, եւ կ'երեւի թէ օրեր առաջ տեղական թերթերու ու այլ միջոցներով պատրաստուած խնդիր մըն է: Մենք պիտի հետեւինք խնդրոյն. մանրամասնութիւնները հետզհետէ ձեզի կը տեղեկացնեմ:

Պիտի խնդրենք որ հող ձայներնիդ հասած տեղերը ըսէք որ ճար մը խորհին այս ջարդերու ու հալածանքներու առջեւ առնելու համար: Մենք հոս շարունակ կ'ըսենք, բայց դեռ արդիւնք մը չենք ունեցած: Թերեւս դուք անելի բարեբաղդ ըլլաք:

.....

Դուրեան սրբազանի աջը կը համբուրեմ, կը յուսամ լաւ է: Բարեւներ Sօք. Բարսեղեանի²³ եւ բարեկամներու:

Յարգանքօք

Sօք. Դաւիթեան

²³ Դուրեան. Արմենակ Բարսեղեան (1883–1949), շրջանաւարտ՝ Գէորգեան ճեմարանէն, 1911ին Պերլինէն Պոլիս վերադարձած էր իմաստասիրութեան դոկտորի վկայականով՝ մտնելու ուսուցչական ասպարէզ: Պաշտօնավարած ըլլալով ամերիկեան վարժարանին մէջ, դեսպան Մորկընթաւուի միջամտութեամբ ազատած էր Այաշի քաղաքավայրէն եւ յետ-զինադարարի շրջանին գլխաւորած էր ԱԵԺի դաշնակցական թելը: 1925ին ԱՄՆ գաղթելէ ետք հեղինակած է հայերէն լեզուի դասագիրքեր եւ *Արփի* ամսաթերթը (*Պատմութիւն Եւրոկիոյ հայոց. տեղագրական, պատմական եւ ազգագրական տեղեկութիւններով*, համադրուած Արշակ Ալպոյաճեանէ, հրատ.)՝ Նիւ-Եորքի Եւրոկիոյ կրթասիրաց միութեան, տպ. Նոր Աստղ, Գահիրէ, 1952, էջ 1727–29): Հեղինակն է *Յեղակոսն շարժումը* գրքոյկին (հրատ.)՝ Հ.Յ.Դ. Յեղակոսն ուխտերու կեդր. վարչութեան, Պոստոն, 1935):

Գ. Docteur Tavitian
17-rue Mekteb – 17
Péra

Կոստանդնուպոլիս, 28 Մարտ 1919

Յարգելի բարեկամ,

Ձեր Փետրվար 26 թուական նամակը ստացած ըլլալս կարծեմ գրած եմ. Յետոյ ստացայ Մարտ 3ի նամակնիդ, իսկ Յունվար 25ի նամակնիդ ւաւելի վերջը ստացայ: Նոյնպէս ստացած եմ Դուրեան Սրբազանի 28 Յունվարի նամակը, եւ Ձեր գրածին համաձայն *Ազատամարտի* վարչութեան 3000 ֆրանքը վճարուեցաւ²⁴: Եթէ առիթ ունիք հոդ կրնաք դրամ առնել ու վրանիս չէք խրկել: Այդ մասին կը յուսամ որ յառաջիկային Ձեզմէ ւաւելի տեղեկութիւն կը ստանամ եւ դրամի պէտքերնիդ կը յայտնէք:

...

Զմոռնամ ըսելու թէ Դուրեան Սրբազանի 28 Յնվր. նամակին մէջ դուք գրած էիք թէ ֆր[անսական] դեսպանատան նամակ յանձնած էք. տակաւին չենք ստացած:

Անցեալ օր Մարտ 10-օրու Պէյի հետ ալ երկայն նամակ մը դրկեցի Ձեզի. ինքը իբր պատուիրակ կու գայ հոդ եւ որուն մասին երկարօրէն գրած եմ: Ապրիլի առաջին օրերը հոդ պիտի կրնայ հասնիլ, կը յուսամ թէ կը ստանաք:

Հոս կացութեան մէջ փոփոխութիւն մը չկայ: Ամբողջ երկիրը սպասողական դիրքի մը մէջ է եւ օրէ օր Բարիզէն լուրի կը սպասուի: Պօղոս Պէյի հետ դրկած նամակիս մէջ Հալէպի մէջ տեղի ունեցած հայոց ջարդի մասին գրած էի: Այդ մասին նոր տեղեկութիւն չստացանք դեռ, բայց ունեցածնիս ալ արդէն բաւական է եւ լիով կը ցցնէ թէ վտանգը դեռ հեռացած չէ մեր վրայէն: Գաւառներէն ստացած տեղեկագիրներնիս սարսափելի են. ամէն տեղ անապահովութիւն եւ ծայրայեղ թշուառութիւն: Շատ տեղեր ժողովուրդը (թուրք) կը գինուի եւ գիւղէ գիւղ երթալ անկարելի է: Մօտակայ գիւղերու մէջ, օրինակի համար Օվաճըքի ծովեզրը, անցեալ օր չորս հայեր սպաննած էին եւ ոճրագործները դեռ գտնուած չեն: Աւելի հեռուներէն ալ այդ կարգի սպանութեան լուրեր կը ստանաք: Իսկ անօթութիւնն ու թշուառութիւնը համատարած [են]: Ամէն տեղէ հարստահարութեան ու անօթութեան միեւնոյն աղաղակն է որ կը բարձրանայ: Դեռ երէկ Ակնէն նամակ կար թէ շատ մը այրիներ ու որբեր պարտէզներէն լորտու ու խոտ հաւաքելով կը սնանին:

Անապահովութիւնը այնքան սաստկացած է որ ներքին գաւառներուն մէջ որեւէ կազմակերպութիւն ընելու չենք յաջողիր: Մեծ դժուարութիւններով Սամսոն պիտի կրնանք առաջնորդ մը խրկել: Միայն մօտակայ գաւառները եւ Գոնիա կրցանք առաջնորդ դրկել: Աւելի հեռուները, ուր ւաւելի հարկաւոր է, կարելի չեղաւ դեռ: Ամերիկեան Նպաստամատոյց մարմինն ալ նոյն դժուարութիւններուն կը բաղխի. խոստացուած զինուորական ուժերը անոնց ալ դեռ տրամադրուած չեն. անոնք ալ Գոնիայէն առաջանալու կը վարանին: Սամսոն, Պրուսա, Ատաբազար, Գոնիա եւ Կով-

²⁴ Հ.Յ.Դ.ի պաշտօնական խօսափող *Ազատամարտը*, դադրած՝ Ա. աշխարհամարտի շրջանին, 1918ին, սկսած էր վերահրատարակուիլ «Ճակատամարտ» անունով: Տէր Յակոբեան եւ Դուրեան արք. դրամի պէտք ունենալով, գումարն առած էին *Ազատամարտին* (այլ խօսքով՝ Պոլսոյ Հ.Յ.Դ.ի պատասխանատու մարմնին) 3000 ֆրանք ուղարկել փափաքող կողմէ մը, այն հակացողութեամբ որ Դաւիթեանի վարչութիւնը համապատասխան վճարումը կատարէ Պոլսոյ մէջ (ՊՏԴ, տրցակ 1, 2688-89):

կաս մեկնած են, իսկ Կեսարիա, Եօզկաթ, Սեբաստիա, Մալաթիա, Խարբերդ եայլն եայլն ուր այնքան անհրաժեշտ է իրենց ներկայությունը, դեռ չեն գացած:

Ապահովության խնդիրը զմեզ շատ վրդոված է: Ծանր վտանգներ է կը վախնանք: Գաւառի հայութեան դժբաղդ մնացորդները այս պահուս բոլորովին անպաշտպան մնացած են, եւ Իթթիհատի ոճրագործները, իրենց արարքներուն վերջին վկաններն ալ մէջտեղէն վերցնելու միտումներ ունենալ կ'երեւին. շարունակ այդ ուղղութեամբ ձեռնարկներ ու խլրտումներ կը նշմարենք: Կառավարութիւնը այժմ ամբողջովին իթիլաֆական [է] եւ թերեւս փափաքներ մը ունի երկիրը հանդարտեցնելու, բայց դժբաղդաբար զօրաւոր չէ եւ զուրկ [է] որեւէ լուրջ կազմակերպութենէ²⁵: Մանաւանդ գաւառները, կառավարական ամբողջ կազմը նոյնն է՝ իթթիհատական, որով տրուած իրամանները գործադրուած չունին. Իսկ Համաձայնականներու մօտ մեր կատարած շարունակական դիմումները գործնական արդիւնք մը չըտուին դեռ: Ինչպէս գիտէք, իրենց հետեւած ուղղութիւնը սա է՝ լսել ու հաւաքել եղած բոլոր տեղեկութիւններն ու զանգատները եւ կառավարութեան մատնանշելով ճշնշում բանեցնել: Այս կերպով ես չեմ կարծեր թէ որեւէ արդիւնք կրնայ ստացուիլ: Մեր ամէնուս փափաքն էր զինուորական առժամեայ գրաւումը. ա՛յդ միայն կրնայ զմեզ փրկել, բայց դժբաղդաբար այդ ալ բնաւ ընելիք չունին:

Ապահովության այս կարեւոր հարցի մասին հոս ամէնուս ալ փափաքը այն է որ Բարիզի մէջ Հայ Պատուիրակութիւնը ձեռք առնէ խնդիրը եւ լսելի ընել տայ մեր գանգատները: Այս տեղի դիմումները բոլորովին անօգուտ են. թերեւս հող աւելի բարձր շրջանակներու մէջ համոզուին խնդրոյն ստիպողականութեանը վրայ ու ճար մը խորհին եւ որոշ հրահանգներ տան իրենց ներկայացուցիչներուն. ապա թէ ոչ, կը վախնանք որ նոր աղէտներու կ'ենթարկուինք եւ այս անգամ բոլորովին անդարմանելի է: Ուստի պիտի խնդրեմ որ ապահովության այս խնդրոյն ստիպողականութիւն տալով միջոց մը խորհիք հող:

*

Հոս Չերքեսներէն մեզի դիմում մը եղաւ (Ռուսիոյ ապագաներէն) եւ խնդրուեցաւ որ միասին համաձայնութեան մը յանգինք շահերու փոխադարձ հասկացողութեան մը համաձայն²⁶: Դեռ երկար բանակցութիւններ կատարած չենք, որոշ ալ յայտնի չէ

²⁵ Թրքական միութիւն եւ յառաջդիմութիւն կուսակցութեան տիրապետութենէն դըժգոհ տարրեր զայն հակակշռելու կամ իշխանութեան տիրանալու նպատակով 21 Նոյեմբեր 1911ին կազմած էին Ազատութեան եւ համաձայնութեան կուսակցութիւնը (Հուրիյէթ վէ իթիլաֆ ֆըրքասի): Երբ Տամատ Ֆերիտ վարչապետ նշանակուելով 3 Մարտ 1919ին կը կազմէր իր դահլիճը, նկատի ունենալով Տամատի նախկին յարումը կուսակցութեան, որուն նախագահութիւնը վարած էր ան պահ մը, տպաւորութիւն կը ստեղծուէր թէ կառավարութիւնը կը գտնուէր իթիլաֆականներու ձեռքը:

²⁶ Չերքէզներու եւ արխազներու հետ սերտ առնչութիւն ունեցող ապագաները հիախարեւմտեան Կովկասի իրենց բնակավայրէն հեռանալով տարածուած էին Թուրքիոյ զանազան շրջաններ եւ այլուր: Դիւանաթուղթերուն մէջ չենք հանդիպած ապագաներու հետ բանակցային նիւթերու, բայց կան վկայութիւններ անոնց Միլլի-ազգայնական շարժման դէմ տրամադրութիւններուն եւ կեղեքողոյ հայերու օգնութեան հասնելու մասին (*The Post-WWI Rise of Turkish Nationalism and Resumption of Genocidal Policies. A Collection of Prime Sources Documenting the*

թէ մեզի դիմողները ազդեցութիւն մը ունին թուրքաբնակ չէրքեսներու վրայ: Մեր բանակցութեանց արդիւնքը կը հաղորդեմ:

Մեզի ներշնչուեցաւ նաեւ որ քիւրտերու հետ բանակցելով համաձայնութիւն մը կ'ընենք²⁷: տեսակ մը գործակցութիւն երկրին մէջ. բայց հոս հեղինակաւոր ներկայացուցիչ մը չունին, իսկ գաւառ ալ մեր կողմանէ մարդ խրկելու առ այժմ հնարաւորութիւն չկայ: Պիտի ջանանք հոս փորձ մը ընել: Այս օրերս լսեցինք որ քիւրտերը հող իրենց ներկայացուցիչ ըրած են Շէրիֆ Փաշան²⁸. եթէ ստույգ է, թերեւս հող դիւրութիւն ունենաք մօտենալու ու հասկացողութեան մը գալու: Այս տողերը գրել ուզեցի որովհետեւ իթթիհատականները քրտական շարժում մը յառաջ բերելու վրայ են ներսերը: Մանաւանդ Տիարալէքիի կողմերը քիւլաներ [= ակումբներ] կազմեր եւ բրօքականտ [= քարոզչութիւն] մը ընելու վրայ են, անշուշտ մեր դատը վիժեցնելու նպատակաւ: Գլխաւոր թելադրիչն է հոս Սիւլէյման Նազիֆ²⁹ կոչուած խմբագիրը, բնիկ տիարալէքիի եւ երբեմն Պաղտատի ու Տրապիզոնի կուսակալ, ջերմ կուսակից մը համաթրքութեան³⁰:

*

Հոս Պոլսոյ մէջ մեր բռնելիք քաղաքական ուղղութեան մասին երբեմն վարանումներ կ'ունենանք. այսինքն՝ Համաձայնականներուն հետ ո՞ր աստիճանի յարաբերութիւն մշակելու ենք, եւ կամ որի՞ն հետ աւելի մօտենալ հարկ է: Այս մասին ընդհանրապէս Բարիզէն գալիք Ձեր հրահանգներուն ու directifներուն [= ուղղութիւններուն] անհամբեր կը սպասենք: Անշուշտ հող դուք աւելի մօտէն տեղեակ կրնաք ըլլալ

Treatment of Armenians and Greeks in Turkey, compiled and translated by Vatche Ghazarian, Mayreni Publishing, Portsmouth-Rhise Island, 2023, էջ 257, 379):

²⁷ Հայեցրտական աղմկայարոյց բանակցութիւններուն վերաբերեալ տեսնել Ամբողջական Հայաստանի պատուիրակութեան եւ Շէրիֆ Փաշայի համատեղ ստորագրութիւնը կրող համաձայնագիրն ու Պօղոս Նուպարի բացատրականը (*Համահաւաք, Գիրք Բ.*, էջ 942–43, 992–93):

²⁸ Մեհմէտ Շէրիֆ փաշա (1866–1951), գլխաւոր դեկավարներէն քիւրտ ազգայնական շարժման, թունդ հակաիթթիհատական մը ըլլալով՝ հարկադրուած էր փախուստ տալ Փարիզ եւ հոնկէ շարունակել իր պայքարը, որ զինք մերձեցուցած էր Պօղոս Նուպարի:

²⁹ Դալիթեան այստեղ կը ներկայացնէ բանաստեղծ, հրապարակագիր եւ շրջան մը կառավարական դիրքերու վրայ գտնուած թունդ իթթիհատական եւ ազգայնական Սիւլէյման Նազիֆի (1870–1927) գործունէութեան ա՛յն երեսը, որ ըստ էութեան կը սպառնար Հայկական Դատին եւ հայոց անվտանգութեան, թէւ ան այլապէս յիշատակուած է որպէս հայ տարագիրներու պաշտպան եւ քննադատ՝ օրինակ՝ Տիարալէքիի կառավարիչին հայոց դէմ կիրարկած քաղաքականութեան (https://en.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCleyman_Nazif, 18 Յուլիս 2023ի դրութեամբ):

³⁰ Թուրք ազգայնական շրջանակներու մէջ տասնիններորդ դարու վերջերուն ծեսաւորուած համաթրքութեան աշխարհակալական գաղափարը կը միտէր Օսմանեան Թուրքիոյ (աւելի ուշ՝ պարզապէս Թուրքիոյ) առաջնորդութեամբ կազմել թրքախօս կամ թրքալեզու ցեղերն ու ժողովուրդները համախմբող ընդարձակ պետութիւն մը: Գաղափարին իրագործումը կ'ենթադրէր ոչ-թրքախօսներու բռնի կրօնափոխում, ձուլում, տարագրութիւն եւ կոտորած՝ որպէս նպատակին հասնելու միջոց:

կացութեան, քանի որ բոլոր քաղաքական հարցերը հող են որ պիտի լուծուին: Համաձայնականներուն քանի մը հատ ըլլալը անշուշտ անելի կը դժուարացնէ գործը: Այսպէս՝ ֆրանսացիները ասկէ 1½ ամիս առաջ որոշ կերպով բարեացական էին մեզի հանդէպ, զմեզ իբր *protégé spécial* [= յատուկ պաշտպանեալ] կը նկատէին եւ ըստ այնմ ալ պատրիարքարանէն տրուած ինքնութեան վկայագիրները բաւական նկատելով, հայերուն անցագիր կը տրուէր: 15 օրերէ ի վեր կացութիւնը փոխուած է. այդ վկայագիրները այլեւս չեն ընդունիր եւ իբր օսմանցի թուրք կառավարութեան կը դրկեն անցագիր առնելու համար, թէ [ալ] Ֆրանսա մեկնելու համար բացառիկ դժուարութիւններ կ'ընեն հայերու: Կացութեան այս փոփոխութեան բացատրութիւնը թերեւս հող կրնաք տալ, քանի որ հոս մեր կողմանէ որեւէ պատճառ տրուած չէ բնաւ: Իսկ անգլիացիներու հետ մեր յարաբերութիւնները ձեր գիտցածին պէս են միշտ, շարունակ շփման մէջ ենք շատ մը խնդիրներու համար եւ անելի կամ նուազ գոհացում կը ստանանք³¹: Իտալացիներու հետ մեր յարաբերութիւնը բոլորովին պաշտօնական է: Սրբազան Պատրիարքը այցելութեան գացած էր, իրենք ալ փոխադարձեցին: Ամերիկացիներու եւ յոյներու հետ ալ յաճախ շփման մէջ կը գտնուինք: Ամէն պարագայի մէջ այս խնդրոյն մասին եթէ հոս հրահանգներ մը կրնաք տալ, շատ գոհ կը մնանք եւ անելի բանաւոր ու օգտակար ուղղութեան մը կը հետեւինք:

*

Գալով մեր ազգային ներքին խնդիրներուն, Ձեզի գրած եմ թէ հիմա Համազգային վարչութիւն մը ունինք որ գէշ է՝ երթար կոր: Անցեալ օր ալ երեսփոխանական ժողով գումարուեցաւ վարչութիւնը ընտրելու համար եւ Սրբազանին առաջարկին համաձայն միայն վարչութեան ատենապետը ընտրուեցաւ որ պիտի կազմէ իր քապիւնէն [= դահլիճը]: Դարձեալ ինծի յանձնեցին այդ պաշտօնը եւ արդէն ընկերներս ալ որոշած [եմ] ու գործի սկսած ենք³²:

Այս օրերս մեր աշխատութեան գլխաւոր առարկան է դրամ հաւաքելու գործը, որովհետեւ գաւառներէն շարունակական պահանջք կայ դրամի: Իպրանոսեան Մարութէ Էֆէնտին որ այս վերջերս դարձեալ իր քրիստոնեայ անունը վերստացած է,

³¹ 1919ի Փետրուարին Պոլսոյ Բրիտանական բարձր յանձնակատարը նախաձեռնարկ եղած էր հիմնադրութեանը Հայեկունական բաժնի մը՝ հայ եւ յոյն ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ քննելու երկու ազգերը շահագրգռող եւ մտահոգող հարցերը՝ թուրք յանցագործներու ինքնութեան որոշում եւ պատժում, նպաստաբաշխ աշխատանք, տարագիրներու վերադարձ, բռնի իսլամացած կամ թուրքերու եւ քիւրտերու մօտ վար դրուած քրիստոնեաներու վերադարձ իրենց կրօնքին եւ ազատագրում, վնասուց հատուցում, եւն.: Բաժնին առաջին պաշտօնական նիստը տեղի կ'ունենար 5 Մարտ 1919ին հայոց կողմէ Քաղաքական ժողովի ատենապետ բժիշկ Դաւիթեանի եւ խնամատարական, յատկապէս որբախնամ գործին լծուած քիմիագէտ փրոֆ. Առաքել Չաքըրեանի մասնակցութեամբ (Vartkes Yeghiayan, Compiler, *British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia, 1919–1922: The Armenian-Greek Section*, Glendale, CA, 2007):

³² Դաւիթեան իբրեւ գործակից ընտրած էր Հմայեակ Խոսրովեանը, Տիրան Կիւմիշկերտեանը, Հայկ Խոճասարեանը, Սարգիս Սրենցը, Եղուարդ Գարակէօզեանը, Տիգրան Չայեանը, Արամ Ֆնտրգլեանն ու Յովհաննէս Ամատունին («Վարչ. ժողովներու կազմը», *Ժամանակ*, Պոլիս, 8/21 Մարտ 1919, Թիւ 3475, Բ. էջ):

միանալով քանի մը պատուաւոր անձանց հետ ազգային ելեւմտական մարմին մը կազմեցին եւ Հայրենիքի Տուրք³³ անունով դրամ պիտի սկսին հաւաքել: Չեմ գիտեր թէ արդիւնքը ինչ պիտի ըլլայ, բայց կ'աշխատիմ որ գոհացուցիչ ըլլայ: Բայց Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ մէջ հաւաքուած դրամներով կարելի չէ որ կարողանանք գաւառի անսահման պէտքերուն գոհացում տալ. որբերու թիւը հետզհետէ շատնալու վրայ է, քիչ օրէն գարնան մեղմ օդերուն հետ գաղթականներու հոսանքն ալ պիտի սկսի: Չեմ գիտեր թէ ինչպէս պիտի կարենանք հոգալ բոլոր այս պէտքերը: Աւելի մեծ ձեռնարկներու պէտք կայ՝ խոշոր փոխառութիւն եւ կամ վնասուց հատուցման կարելոր գումարներ, որպէսզի հնարաւոր ըլլայ խնամել որբերը, տեղաւորել տարագիրները եւ սկսիլ վերաշինութեան մեծ գործին: Բայց բոլոր ասոնց հիմը անկախ Հայաստանի ճանաչումը³⁴ եւ զինուորական գրաւումն է. եւ մինչ այդ մենք պիտի ջանանք մերայինները փրկել ջարդի ու սովի վտանգներէն:

Գործելու անհրաժեշտ դիրքութեան համար Սրբազան Պատրիարքը Բերա փոխադրեցինք, Պրուսա Փողոց թիւ 21 տունը: Կը յիշէք անշուշտ. մերիններուն նստած տունն է՝ Աղանի հանըմինը: Վարչական դիւանն ալ միասին փոխադրած է, իսկ փոխանորդարանը կը մնայ Գում-Գաբու:

Այս նամակը յոյն Commissariatի [= Յանձնակատարութեան] միջոցաւ կը դրկեն: Ներփակ...՝ Ռոստօֆէն Չալխուշեան անուն յայտնի փաստաբանի մը հեղինակած «Livre rouge» անուն մէկ գործին ֆրանսերէն եւ անգղիերէն օրինակները որ Բարիզ կը դրկենք նոյն միջոցաւ, հոդ հրատարակուելու համար³⁵: Օգտակար տեղեկութիւն-

³³ Հայրենիքի տուրք հաստատուելու այս նախափորձը պէտք չէ շփոթել 1919ի Սեպտեմբերին հիմնաւորուած եւ պաշտօնականացած Հայրենիքի տուրքին հետ (*Համահաւաք, Գիրք Ա.*, էջ xxiv–xxv):

³⁴ Ամբողջական Հայաստանի պատուիրակութիւնը իր 9 Ապրիլ 1919ի Ա. նիստի ընթացքին հայկական պետութեան ճանաչման տեսակէտով առաջին քայլ մը կը նկատէր Ամերիկեան նպաստամատոյցին հետ իր կնքած պայմանագիրը, որուն համաձայն ամէն ամիս հինգ հազար թոն ցորենի Հայաստան առաքումը նկատուած էր ամերիկեան կառավարութեան կողմէ փոխառութիւն մը՝ կատարուած հայկական կառավարութեան, յետագային հատուցուելու պայմանով: Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտօնական ճանաչումը, սակայն, Ազգերու լիկայի գերագոյն խորհուրդին կողմէ, պիտի կատարուէր 1920ի առաջին ամիսը, 27 Յունուար թուականի զեկոյցով մը, ուր կը նշուէր թէ «Հայկական Պետութեան կառավարութիւնը գոյապէս ճանչցուած է եւ թէ ճանաչումը չի կանխորոշէր պետութեան ապագայ սահմաններու խնդիրը»: Սահմաններու խնդրին որոշումը պիտի կատարուէր ամէլի ուշ, Սեւրի դաշնագրին կնքումով 10 Օգոստոս 1920ին:

³⁵ Իրաւաբան Գրիգոր Չալխուշեանի (1861–1931) աշխատութեան անգլերէնով հրատարակուած օրինակի մը չենք հանդիպած: Ֆրանսերէնով «Կարմիր Գիրքը» խորագրեալ աշխատութիւնը լոյս տեսած է որպէս «Վերածնունդ»ի հրատարակութիւն (Gr. Tchalkhouchian, *Le Livre Rouge*, Imprimerie Veradenount, Paris, 1919): Հեղինակը 112 էջերու մէջ ներկայացուցած է առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին հայեւթրքական բանակցութիւնները, կովկասեան զանազան ցեղերու կողմէ հայերու նկատմամբ բարեկամական զգացումներու բացակայութիւնը, հայոց ռուսամէտ կեցումները, հայ կամաւորներու մասնակցութիւնը Ա. աշխարհամարտին, թուրքերու կողմէ գործադրուած ջարդերը Գերմանիոյ ներողամիտ հայեաց-

ներ կը պարունակէ գործը: Տպագրութեան ծախքը յանձնուած է Պր. Ռաֆաէլ Քայա-լօֆի, որ անձամբ Բարիզ բերելու պաշտօն ունէր, բայց ճամբորդութեան դժուարութեանց պատճառով խորհեցանք հեղինակութիւնը խրկել, իսկ իր մեկնելուն համար ալ պիտի աշխատինք:

.....

Ձերդ յարգանք
Տօք. Գ. Դալիթեան

LETTERS FROM SELDOMLY RECALLED DR. KRIKOR TAVITIAN
(SUMMARY)

VATCHE GHAZARIAN
vatcheg@gmail.com

In three letters published for the first time, Dr. Tavitian, Chairman of the Political Council of the Armenians in Turkey during the aftermath of the armistice in 1918, touches upon matters related to the Armenian Question, the reorganization of Armenian leading authorities, the chaotic and insecure atmosphere in post-WWI Ottoman Tukey, the inaction of the Allied Powers to mitigate the threats to surviving Armenians, news of the massacre of Armenians in Aleppo, the initiation of Armenian-Kurdish negotiations, and so on.

քին ներքեւ, հայ գաղթականներն ու որբերը, հայոց բողոքը ընդդէմ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրին, Պաքուի մէջ մուսաւաթականներու ընթացքն ու հայկական կոտորածը, եւն.: Հեղինակը կ'եզրակացնէ թէ հայերն իրենց տառապանքով ձեռք բերած են ինքնորոշման իրաւունք եւ կը սպասեն մեծ տէրութիւններու արձակելիք վճռին:

